

DOĞU TÜRKİSTAN'IN DÜNYA MEDENİYETİNDEKİ YERİ VE BU BÖLGEDE ÇİN'İN ASİMİLASYONEL İŞGALİ

Öz: Doğu Türkistan'ın gerçek sahipleri olan Uygurlar tarih boyunca günümüz Doğu Türkistan'ından daha geniş alanlara yayılmışlardır. Antik çağlardan beri Tanrı Dağları ile Karakorum Dağları arasındaki Tarım Havzasında, Tengri Dağları ile Altay Dağları arasındaki Cungar Havzasında, İli Nehri Havzasında, Amu, İrtiş ve Balkaş Gölleri arasındaki geniş alanlarda, Moğolistan'da Güney Sibirya, Selenge, Orhun, Tuğla Kurrun Nehri bölgelerinde varlık göstermiştir. Doğu Türkistan Türk tarihi ve medeniyeti içerisinde özel bir konuma sahiptir. Ancak bu bölge modern tarihinde gerileme yaşayarak eski ihtişamını kaybetmiş ve 1949 yılında Çin işgaline maruz kalmıştır. O günden bu yana, Çin bölgeyi kendi eyaletlerinden birine dönüştürmek için asimile etme politikasını uygulamaya geçirmiştir. Özellikle 2016 yılından sonra, baskı politikası zirveye ulaşarak Birleşmiş Milletlerce "insanlığa karşı cinayet" olarak nitelendirilen sistematik soykırım derecesine yükselmiştir. Demokratik hak ve hukukların uluslararası sistemde norm hâline geldiği modern dünyada, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki en büyük kitlesel insan hakları ihallerinden biri olarak tanımlanan Çin'in Uygurlar başta olmak üzere Türk etnik guruplarına yönelik kendi anayasasında belirtilen milletler arasındaki eşitlik, farklı inanç ve kültürlere saygı ilkelerine ve uluslararası yasalara aykırı bir şekilde uygulamaya devam ettiği soykırım ve bunun sebepleri günümüzde en fazla ilgi çeken konulardan biridir. Bu çalışmada literatür taraması ve değerlendirmelerle ilk olarak Doğu Türkistan'ın tarihteki yeri ve Çin'in bölgeyi işgal süreci ele alınmıştır. Daha sonra tarihsel, kültürel ve siyasi olarak Çinlilerden farklı olan bu bölgede Pekin'in yüzleşmek zorunda kaldığı meşruiyet sorunu incelenmiştir. Son olarak, Doğu Türkistan'ı resmî bir Çin eyaletine dönüştürmek ve meşruiyet sorununu ortadan kaldırmak amacıyla bölge halkının millî değerlerini, inanç ve kültürünü ortadan kaldırmak için hayata geçirilen zorlu asimile ve baskı politikası değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Uygurlar, Çin, İşgal, Asimile Politikası.

The Position of East Turkistan in The World Civilization and Chinese Assimilation Occupation in This Region

Abstract: Uyghurs, the real owners of East Turkistan, have historically spread to larger areas than today's East Turkistan. Since ancient times, they have been in the Tarim Basin between the Tengri Mountains and the Karakoram Mountains, the Dzungar Basin between the Tengri Mountains and the Altai Mountains, the Ili River Basin, the large areas between the Amu, Irtysh, and Balkhash Lakes, Southern Siberia, the Selenge, Orkhon, Tughla, Kurrun River in Mongolia. East Turkistan has a unique position in Turkic history and civilizations. However, this region experienced a decline in modern history, lost its former glory, and was subjected to Chinese occupation in 1949. Since then, China has implemented its assimilation policy to turn the region into one of its provinces. Especially after 2016, the policy of oppression peaked and reached to the level of systematic genocide, described as "crimes against humanity" by the United Nations. In the modern world, where democratic rights and laws have become the international norm, by violating its constitution that mentions equality between nations and respect for different beliefs and cultures, and international laws, China has been carrying out genocide towards the Uyghur and other Turkic ethnicities which is defined as one of the largest mass human rights violations after the Second World War by the United Nations. This genocide and its reasons are one of the topics that attract the most international attention today. This study, along with a literature review and qualitative research method, firstly discussed the historical place of East Turkistan and China's occupation process. Then, the legitimacy issues of Beijing in this region, which is historically, culturally, and politically different from the Chinese, were examined. Finally, harsh forced assimilation and oppression policies of China, aiming to make East Turkistan an official Chinese province, to solve the legitimacy problem, and to destroy the national values, beliefs, and cultures of the Turkic people of the region, were evaluated.

Keywords: East Turkistan, Uyghurs, China, Occupation, Assimilation Policy.

TÜRKÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
56. SAYI / VOLUME
2024-GÜZ / AUTUMN

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

1) Dr. Öğr. Üyesi
Mehmetali KASIM

Niğde Ömer Halisdemir Üni.
İktisadi ve İdari Bilimler Fak.
İktisat Böl.
mkasim@ohu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-2697-4650

2) Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

Niğde Ömer Halisdemir Üni.
İnsan ve Toplum Bilimleri Fak.
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Ed. Böl.
hikmetkoras@ohu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7045-2510

Gönderim Tarihi

Received

13.09.2024

Kabul Tarihi

Accepted

15.10.2024

Atf

Citation

Kasım, Mehmetali, ve Hikmet Koraş.
"Doğu Türkistan'ın Dünya Medeniyetindeki Yeri ve Bu Bölgede Çin'in Asimilasyonel İşgali." *Türkük Bilimi Araştırmaları*, no. 56, 2024, ss. 103-124.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Doğu Türkistan'ın kuzeyinde Altay Dağları, güneyinde Altun ve Konyunlun Dağları, batısında Kara-Kurum ve Pamir Dağları, doğusunda Kumul Dağları ve Taklamakan Çölü bulunmaktadır. Çinlilere göre bölgenin mevcut yüz ölçümü 1 milyon 665 bin kilometre karedir (Çakan 2). Doğu Türkistan'ın 1 milyon 824 bin kilometre kare toprağa sahip olduğu bilinmektedir (Bakır, 35) ancak Çinliler kasıtlı olarak yanlış bilgi vermektedir.

Tanrı Dağları, Doğu Türkistan'ın merkezinde olup bölgeyi kuzey ve güney olarak ikiye böler. Bölge, geniş toprakları ve çeşitli coğrafi özellikleriyle zengin iklim koşullarına sahiptir. Doğu Türkistan'daki yüksek sıra dağlar, Tibet bölgesindeki Himalaya Dağlarından sonra dünyadaki ikinci en büyük buzulları yani tatlı su rezervlerini barındırmaktadır. Bu dağlardan kaynaklanan yüzlerce nehir ve ırmak Doğu Türkistan'ın her köşesine iplik gibi yayılmış, bölgenin tarım ve şehircilik medeniyetinin gelişmesine imkân sağlamıştır. Çeşitli hava koşulları ile farklı iklimlere sahip olması tarım ürünlerinin çeşitli, zengin ve kaliteli olmasına ortam hazırlamıştır. Doğu Türkistan'ın asıl sahibi olan Uygurlar ve diğer Türk toplulukları bölgede kendine özgü bir medeniyet geliştirmeyi başarmıştır.

Aşına ve Yağlakar gibi meşhur boylar başta olmak üzere Dokuz Oğuz boyundan müteşekkil olan Uygurlar tarihsel olarak Dokuz Oğuz-On Uygur olarak da yer alır ve Türk tarihinin önemli bir parçasını oluştururlar (Aikerem 13-14). Onlar kadim zamanlardan Tanrı Dağları ile Karakurum Dağları arasındaki Tarım Havzası, Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasındaki Cungar Havzası, İli Nehri Havzası, Amu, İrtiş ve Balkaş Gölü arasındaki geniş alanlar, Güney Sibirya, günümüz Moğolistan'daki Selenge, Orhun, Tuğla, Kurulun Nehir Havzaları, Kansu, Şenşi ve Senşi (şimdiki Çin sınırları içinde) bölgesinin kuzeyinde yaşam sürmüştür (Almas 2). Hatta Türklerin ecdatları eski dönemlerde Sarı Nehri dirseğinin içinde bizim bugün Ordos dediğimiz bölgenin batısında olan Kansu eyaletinde ve cenupta Wei nehrine kadar uzanan yerlerde yaşarlardı (Eberhard 22).

Türkistan halkı uzun tarihî geçmişe sahip olup uygarlıklar geliştirmiş, büyük devletler kurmuş ve uçsuz bucaksız Avrasya bölgesinin siyasî tarihine yön vermiştir. Bölge Turan, Hun, Kuşan, Ak Hunlar, Kök Türkler, Uygurlar, Karahanlılar vb. gibi büyük devletlere ev sahipliği yapmıştır (M. Kasım, "Çinense..." 63). Ancak, 1506 Timur Devleti'nin bilge yöneticisi Hüseyin Baykara'nın ölümüyle Coçi soyundan olan Özbekler ve Deşti Kıpçak ahalisi Türkistan'ı istila etmiş, hazine yağmalanmış, nizam bozulmuş, fitne baş göstermiş ve ilim hor görülmeye başlamıştır (Sayrami 93-94). Bu, Batı Türkistan'da Timur Rönesansının kapanarak karanlık dönemin başlamasında büyük rol oynamıştır. Bu dönemde ilmi gelişmeler Doğu Türkistan'da devam etmiştir. Ancak 1678 yılında Moğolların saldırısıyla Doğu Türkistan'daki Yarkent Hanlığı yıkılmıştır (M. Kasım, "Türkistan'daki..." 134). Moğolların saldırısı

sonucu Doğu Türkistan'da da Batı Türkistan benzeri gelişmeler olmuştur. Bilim yurtları kapatılmış, kütüphaneler ateşe verilmiş ve bilim insanları yok edilmiş ya da ülkeyi terk etmeye mecbur bırakılmıştır. Böylece Avrupa'nın aydınlanma çağına girdiği bir dönemde, tüm Türkistan tersine karanlık çağa girmiştir.

Timur Devleti ve Yarkent Hanlığı yıkıldıktan sonra ne Batı Türkistan ne de Doğu Türkistan siyasî istikrarı bulabilmiştir. Farklı çıkar gurupları, farklı boylar, yerleşik ve bozkır kültürü arasındaki intihar savaşları olarak nitelendirilen çatışmalar yüzlerce yıl sürmüştür. Bu sadece istilacı güçlerin işine gelmiştir. 1552 yılında Kazan'ın düşmesiyle Ruslara Türkistan kapıları açılmıştır. 19. yüzyılında Çarlık ordusu Sibiry'a'dan güneye ve Hazar Denizi'nden doğuya ilerleyerek İran ve Afganistan sınırlarına dayanmıştır (Mackenzie 167). Ruslar Batı Türkistan'ı 20. yüzyılın başlarında tümüyle işgal etmeyi başarmıştır. Doğu Türkistan'da ise, bölge halkı hiç bitmeyen iç savaşlarla kendini tüketirken, doğuda Mançular Çin ve Moğolistan'ı ele geçirerek gözlerini Doğu Türkistan'ın geniş ve zengin topraklarına dikmiştir. İşgal süreci 18. yüzyılın ikinci yarısında başlamış olsa da bölge halkının direnişi sonucu Doğu Türkistan'ın ele geçirilmesi 1884 yılında gerçekleşmiştir. Aynı yıl, Mançu yönetimi Doğu Türkistan'ın ismini yeni ele geçirilmiş toprak anlamına gelen Xinjiang (Şincañ) olarak değiştirmiştir (Hayit 336).

1912 yılında Mançu hanedanlığının devrilmesiyle beraber Mançuların Qing İmparatorluğu dağılmıştır. 1912 yılında kurulan milliyetçi Çin hükümeti Qing topraklarını kendi yönetimi altında birleştirmeyi başaramamıştır (U.S. Department of State 2023). Mançuların yönetimi altındaki çeşitli milletler kendi devletlerini kurabilme fırsatı elde etmiştir. Çinliler (Hanlar) yoğun olarak yaşadığı imparatorluğun doğu ve güney bölgelerinde kendi millî devletini kurma şansını yakalamıştır. Tibetliler, Moğollar ve Mançular kadim topraklarında millî devletlerini kurmuştur. Doğu Türkistan'da da Kasım 1933'te, Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı ve Başbakanı Sabit Damolla olan Şarki Türkistan Cumhuriyeti'ni kurulmuştur (Aslan 10). Ama bu devlet Sovyetlerin müdahalesi sonucu yıkılmış ve 1944 yılında Doğu Türkistanlılar ikinci bağımsız cumhuriyetlerini kurmuştur. Ancak, bu devlet de uzun ömürlü olamamış, iç çekişmeler, uluslararası olumsuz gelişmeler, 1949 yılında Sovyetlerin müdahalesi ve Sovyet desteğini alan Çin komünist yönetimi tarafından bölge işgal edilmiştir. Günümüzde bölge nüfusunun çoğunu yerli Uygurlar ile çok yakın dönemlerde 1949 yılından sonra göçmen olarak yerleşen Hanlar teşkil etmektedir (Fuller ve Starr 2).

Çin kaynakları ve onu referans kabul eden yabancı kaynaklar, bilinçsiz ya da art niyetli bir şekilde Türkistan'ı dünya siyasî ve uygarlık tarihinde hiç var olmamış gibi göstermeye çalışmaktadır. Çin ise siyasî çıkarlarını ön plana çıkararak bu bölgenin “geçmişten beri kendi topraklarının ayrılmaz bir parçası olduğu” propagandası yapmaktadır (The State Council Information Office of China 3). Ayrıca bölgedeki Uygur ve başka Türk boylarının her zaman Çin'e

bağımlı olarak yaşadıklarını ve kendi bağımsız devletleri olmadığını iddia etmektedir. Ancak, gerçekler onların söylemlerinin tersine olup Çin bölgede ciddi bir meşruiyet sorunu yaşamaktadır. Pekin, Doğu Türkistan'ı resmi bir Çin eyaletine dönüştürmek ve meşruiyet sorununu ortadan kaldırmak için asimile ve soykırım politikasını hayata geçirmiştir.

Doğu Türkistan'ın Önemi

Yabancı bilim insanlarının çoğu Türklerden ve Türkistan'dan bahsederken gerçekleri görmezden gelip Türklerin göçebe olduğunu ve dünya medeniyetine olumsuz bir etki bıraktığından bahsederler. Çinliler daha da aşırı giderek Hunları Xiong Nu (匈奴/Vahşi köle) ve Türkleri Tu Jue (突厥) derler. Tu Jue anlam itibarıyla “barbar, soyguncu, haydut” anlamı taşır (Hong 3). Çinliler kelimeyi günlük hayatta ve resmi literatürlerinde de bu şekilde kullanırlar.

Literatürde yaygın olduğu gibi Türkler gerçekten göçebe midir? Ya da uygarlığa sahip olmuş ve dünya medeniyetine katkı sağlamış mıdır? Çin neden bu bölgede hak iddia etmektedir? Çinliler neden Han Çinli olmayan halklara özellikle Türk halklarına karşı asimile ve soykırım uygulamaktadır?

Türk kavimlerinin ana yurtları Kara Deniz'den Hingan Dağlarına kadar olan büyük Türkistan ve Orhun bölgeleri olsa da Asya Pasifikten Avrupa'nın içlerine, Sibiry'a'dan Hindistan'a kadar çok geniş bir coğrafi alan Türklerin yaşam alanıdır. Türkistan halkı MÖ 7. yüzyılda Alp Er-Tunga liderliğinde merkezleşmiş Büyük Turan (Saka) devletini kurmuşlardır. Kaşgarlı Mahmut, “Kaşgar şehrinin havası iyi olduğu için Alp Er Tunga'nın orayı başkent yaptığını, Barçuk ve Barsgan gibi şehirler kurduğunu” aktarır (Kaşgarlı Mahmut 343-381; Öger 511).

Ardından, Büyük Hun İmparatorluğu (M.Ö. 220-216), Avrupa Hun İmparatorluğu (375-468), Ak Hun İmparatorluğu (420-565), Gök Türk Kağanlığı (551-745), Uygur Orhun Kağanlığı (646-845), Uygur İdi-Kut Hanlığı (850-1335), Karahanlılar Devleti (840-1212), Gazneli Sultanlığı (960-1187), Büyük Selçuklu Sultanlığı (1040-1157), Harzem Şahlar Devleti (1172-1231), Timurlu Devleti (1371-1506), Seyidiye Hanlığı (1514-1678) ve Babür Devleti (1526-1858) gibi büyük devletler kurmuşlardır. Tabğaçlar (386-581) uzun süre Çin'i, Kuşanlar (M.Ö.50-420) ise Hindistan'ı doğrudan yönetmiştir. Şanlı uygarlıklar inşa ederek insanlığın tarihî ilerleyişi ve medeniyetine silinmez izler bırakmıştır (Almas 4).

16. yüzyıla kadar Türk kavimleri ve devletleri, toplumun kalitesi ve dinamikliği açısından çağdaşlarından daha üstün konumdaydı. Bunlar kendi geleneklerine daha sıkı bağlıydı. Bilgiye, bilim insanlarına saygı duyar ve önem verirdi. Adaleti, yeteneği, cesareti ve erdemli olmayı kutsardı. Bu yüzden dünyanın hiçbir milletinin hayal bile edemeyeceği başarılar ve zaferler elde etmişti. Türler, Alp Er-Tunga, Batur, Kanişka, Attilla, Moyançur, Saltuk

Buğrahan, Cengiz, Timur, Fatih, Nurhaç ve Babür gibi sayısız cihangir, reformcu devlet insanlarını yetiştirmişti. Gazi Bay, Komrajva, Tata-Tunga, Farabî, Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacıp, Ahmet Yesevî, Uluğ Bey, Harezmî, Ali Kuşçu, Alişir Nevayî, Amannisa Han, Mimar Sinan vb. bilimin çeşitli dallarında bilge insanları yetiştirmiştir.

Kurulan bu devletler, yapılan işler, verilen eserler dikkate alındığında Türkler hiçbir zaman göçebe olmamıştır. Göçebe kelimesi Türk Dil Kurumuna göre değişik şartlara bağlı olarak belli bir yöre içinde çadır, hayvan ve öteki araçlarla yer değiştiren, yerleşik olmayan, göçer, göçkün şeklindedir (TS, 1391). Bu tarif dikkate alındığında Türklerin hayat tarzı için hayvancılığa bağlı bozkır hayat tarzı demek gerekir. Bozkır kültürüne ya da bostan kültürüne sahip Türk kavimlerinin hepsi yurt edinmiştir ve vatan anlayışı çok eskiden mevcuttur. Onlar belli bir sınır içerisinde devlet bilinci ve aidiyetiyle uzun süre yaşamayı adet edinmiştir. Onların göçleri, vatan bilinci olmayan göçebelere gibi değil, genelde fetihler sonucu elde ettikleri topraklara ya da soydaşlarının olduğu bölgeleri yurt edinmek için gerçekleştirilmiştir Starr “Kayıp Aydınlanma” adlı çalışmasında durumu,

Orta çağda Orta Asyalılar kendi gerçek atılımlarından fazlasını üretti. Bu gerçekten bir Aydınlanma Çağıydı. Yüzyıllarca Orta Asya dünya'nın entelektüel merkezi konumundaydı. Hindistan, Çin, Orta Doğu ve Avrupa fikirler alanında zengin geleneklere sahipti. Ancak yüzlerce yıl boyunca, tüm bu diğer merkezlerle karşılaştırıldığında Orta Asya öne çıkmış olup diğerlerini etkisi altında bırakmıştı; dünyanın ilim merkezi Orta Asya'ydı ve 1000'li yıllarda zirvedeydi... Türkler zamanının hükümdarları olup dört tarafa yönetici gönderirler (312) şeklinde anlatmıştır.

Türklerin yayıldığı geniş alanlarda, iklim şartlarından kaynaklanan yaşam tarzı ve geçim kaynaklarında belli farklılıklar olmuştur. Çinlilerden dört asır önce, Hint ve Yunanlardan üç asır önce merkezileşmiş büyük devlet kurmayı başarmıştır. Kentler inşa etmiş, tarımla uğraşmış, zanaat ve ticareti geliştirmiştir. Türklerin yaşam biçiminde hayvancılık, tarım, ticaret ve zanaatla uğraşanların örneği fazladır. Hatta hayvancılığın ağırlıklı olduğu Orhun bölgelerinde bile Hunlar dönemine ait onlarca şehir kalıntıları arkeolojik araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Örneğin 1949 yılında Sovyetler Birliği arkeologları Moğolistan yaylalarında devasa eski şehir harabesi bulmuştur. Bu şehri Nur Hacı,

Orhun Nehrinin yukarısında olup 25 kilometre karelik iç, dış ve kağan sarayı gibi üç kısma bölünmüştür. Kağan sarayının büyüklüğü 1 kilometre karedir. Surların yüksekliği 10 metre civarında ve gözetleme kulesinin yüksekliği 14 metre yüksekliğindedir. Çok katlı binaların her yeri ise gösterişli heykelli tuğlalardan yapılmıştır. Ayrıca binaların ısınma sistemlerinin mükemmel, duvarlarının güzelce sıvandığı, kaliteli süslü kapıların varlığı ortaya çıkmış, çini ve mermer yapımı heykeller de tespit edilmiştir.

Ayrıca, Uygurlar döneminde çok sayıda görkemli şehirlerin inşa edildiği, Ordu Balık şehrinin Ötüken ile Orhun Nehri arasında ... 12 büyük kapılı surlarla çevrilmiş olup, şehir iç ve dış şehir olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İç şehirde, şehir ahalisi yerleştirilmiş, pazar ve mahalleler düzenli şekilde ayrılmış, şehir içinde çeşitli kuruluşlar, lokantalar, dükkânlar, ibadethaneler ve sarayların varlığı oldukça hareketlilik katmıştır. Dış şehre çiftçilikle uğraşan ahaliler yerleştirilmiştir (60-63).

cümleleriyle anlatır.

Soğuk iklimin hâkim olduğu kuzey coğrafyasında hayvancılığa bağlı olarak yazlık-kışık yerleşim tarzı yaygındı. Ama Hunlarda tarım üretimi de söz konusuydu (Yücel 291). Kuzey Türklerinde göçebelik değil bozkır kültürü ve yaşam tarzı hâkimdi. Buralarda mevsimlerin akışıyla uyumlu sürülerin otlak yerlerinin ve konaklarının (Ekiz 1682; Yücel 289) hayvancılığın ihtiyacına göre yer değiştirmesi söz konusudur. Bu göçebe yaşam tarzı değil devlet ve vatandaşlık şuuruna sahip, sınırların belli olduğu, töre/yasaya göre sürdürülen bir bozkır yaşamıdır.

Güneyde Türk kavimleri genellikle tarımla uğraşmıştır. Şehircilik oldukça gelişmiş olup, bilim, sanat ve çeşitli zanaat yüksek seviyelere ulaşmıştır. Özellikle Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinde 20 bin kilometreyi aşkın Karız denilen yer altı su kanalları inşa ederek çorak bir bölgeyi dünyanın en iyi tarım bölgelerinden birine çevirmiştir. Karız teknolojisinin geçmişi çok eskilere dayanır. Sakalar döneminde kurak bölgelerdeki ahalinin toprak sulamak için kullandığı yaygın teknolojidir (Muhammed Emin 277-279). Karızcılık bir meslek haline gelmiş, Karız suları günlük yaşam, tarım ve çevre olmak üzere çeşitli ihtiyaçlar için kullanılmaya devam etmiştir. Karız'ın Turfan Uygarlığı için önemini halk, "Karız olmazsa Turfan olmazdı" diye tarif etmişlerdir (Kılıç 665).

Kaşgar, İli, Aksu, Hoten, Yedi Su, Fergana vb. bölgelerde nehirleri ya da nehirlerle tarım ve yerleşim alanlarını birbirine bağlayan sayısız yer üstü su kanalları inşa edilmiştir. Bunların etkisiyle çok eski zamanlarda bu bölgelerde tarım ve şehircilik oldukça gelişmiştir. Arkeolojik bulgular, Tanrı Dağları'nın kuzey ve güneyinde MÖ binlerce yıl önce tarım üretiminin geliştiğini göstermektedir. Nur Hacı bu arkeolojik buluntuları

Könçi Nehrinin yukarısındaki bir mezarlıkta bulunan 3800 yıl öncesine ait buğday, Turfan Astana mezarlığında bulunan 2000 yıl öncesine ait ceviz, 9. yüzyıla ait armut, 3000 yıllık bezelye, 3000 yıllık kanola, Könçi Nehri civarındaki mezarlıkta 4000 öncesine ait kendir iplerle kalın ve sıkı örülmüş eşyalar, 1. yüzyıla ait kabirde bulunan pamuk ipliyle işlenmiş iki başörtüsü, bir tane havlu, bir tane erkek pantolonu vb. şeyler bulunmuştur (155) cümleleriyle değerlendirir.

Yukarıdaki kanıtlar Türklerin göçebe olarak nitelendirilemeyeceğini, aksine çok eski tarihlerde hayvancılık, tarım, zanaat ve şehircilikte oldukça

ileri bir seviyeye yükseldiğini göstermektedir. 16. yüzyılda deniz ticaret yollarının açılması ve Avrupa'da Rönesans hareketiyle beraber ortaya çıkan değişikliklerin insanların yaşam tarzları, üretim şekilleri ve iletişim araçlarını değiştirmesine kadar Türkistan dünyanın en önemli ticaret merkezi konumundaydı.

Türkistan halkı hem olduğu coğrafi avantajları hem sahip olduğu teşkilatlanma yeteneği, sarsılmaz millî karakteri, cengâver ruhu, toplumsal dinamikleri ve bilimsel gelişmeleriyle çağdaşlarının çok ilerisindeydi. Bu husus onların hâkimiyetlerinin çok geniş alanlara yayılabilmesi ve uzun süre devam edebilmiş olmasında, dünyanın siyasî, ekonomik ve medeni hayatına derin etkiler bırakabilmesinde önemli rol oynamıştır.

16. ve 17. yüzyılda bile neredeyse bilinen medenî dünyanın çoğu Türkler, Moğollar ve Mançulardan oluşan Altay halklarının egemenliği altındaydı. Şimdiki Güney Asya'nın hemen hepsi Babür Devletinin, Çin'in tamamı Mançuların, İran Safevi Devletinin, Doğu Avrupa, Kuzey Afrika ve Orta Doğu Osmanlıların, Türkistan ve Sibiryaya ise çeşitli Türk devletlerinin egemenliğindedir. Ancak Altay kavimlerinin bu başarıları geleceğin garantisi değildi. Avrupa'da Rönesans hızla devam ederken, 16. yüzyıldan sonra Altay kavimlerinde gerilemelere sebep olan farklı olaylar cereyan etmiştir. Bunlar:

Dış düşmandan daha çok kendinden olan rakiplerle taht ve hâkimiyet savaşları; gurura kapılmak, kendine aşırı güven ve dış dünyadaki gelişmelere ilgisiz kalmak; bilim ve teknolojik gelişmelere önem vermemek ya da Türkistan örneğinde olduğu gibi kendi elleriyle bilimi ve bilimsel gelişmeleri imha etmek; siyasî mücadele ve kişisel hırslar uğruna uluslararası ticaretin gelişmesine engel olmak; kişisel siyasî çıkarları millî menfaatten üstün görmek, millî değerlerin muhafaza edilmesi ve gelişmesine yeterince önem vermemek ve ihmal etmek gibi sıralanabilir.

Altay kavimleri arasındaki cereyan eden intihar savaşlarından Mançularla Cunganlar arasındaki Tanrı Dağları'nın kuzeyinde 1757 yıllarında gerçekleşen mücadelenin ne kadar acımasız olduğu hakkında Wei Yuan hatıralarında şöyle bahsetmektedir:

Yüzbinlerce (600 binden fazla) aileden 3/10'u hastalıktan öldü, 5/10'u askerlerimiz tarafından öldürüldü. Rusya'ya kaçanlar 2/10'si olup binlerce çakırım (1 çakırım=0,5 km) bölge içinde tek bir insan kalmadı. Geri kalan boş arazileri çok sayıdaki göçmenler doldurdu. Gelecek nesil için sorun bırakmamak için Qian Long Cunganlara karşı etnik soykırım yaptı (Zhong Hua Wen Shi Wang 2011).

Mançular Altay kavimlerinden olup Moğol ve Türklerle akraba toplum olmasına rağmen Qing İmparatorluğu yayılma hedeflerini gerçekleştirebilmek uğruna bugünkü Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesini içeren çok geniş bir alanda etnik temizlik yapmıştır. Durum hakkında Kuropatkin, "yaş ve cinsiyet

gözetmeden yürütülen bu insan dışı katliamda 1 milyonun üzerinde kişinin öldürüldüğünden” (Kuropatkin 112) bahseder. Beşbalık gibi kadim Türk yurtlarının bulunduğu, Ergenekon Destanının gerçekleştiği bu bölgedeki Türk toplumlari ve Moğollar tümüyle soykırıma maruz kalmıştır. Ancak, çok az sayıda kişi kuzey bölgelerine kaçmayı başarmışsa da onların ne kadarının hayatta kaldığı meçhuldür (Zhong Hua Wen Shi Wang 2011).

1757-1884 yılları arasında Mançu yönetimi ile Doğu Türkistanlılar arasında mücadele devam etmiştir. Tanrı Dağları'nın kuzeyi boşaldığı için savaş çoğunlukla Türk halkının yoğun olduğu güney bölgelerde cereyan etmiştir. 1880'li yıllarda Rusya'nın Batı Türkistan'ın çoğunu ele geçirerek Doğu Türkistan sınırlarını tehdit etmesi, durumu mücadeleyi şiddetlendirmiş ve bu durum Qing İmparatorluğunun işgalini hızlandırmıştır.

İli Sultanlığı, 1882 yılında Çarlık Rusya ve Qing İmparatorluğu arasında paylaşılmıştır. 1884 yılında ise bölge, Han kökenli komutan Zuo Zungtang komutanlığında vahşice uygulanmış soykırımdan sonra tümüyle ele geçirilmiştir. Muhalefeti tümüyle ortadan kaldırmak ve yeniden kurulan düzeni korumak için Mançu yönetimi sert uygulamalara başvurmuştur. Yumuşak siyasete son vererek idam ve ağır fizikî cezalar geniş çapta uygulanmış ve bu süreçte tahmini olarak 700 binden fazla insan öldürülmüştür (Kuropatkin 113).

1912 yılında Qing İmparatorluğu Çin milliyetçilerinin ayaklanması sonucu devrilmiştir. Çinliler günümüz Çin'in güney ve doğu bölgelerinde Milliyetçi Çin hükümetini kurmuştur. Hemen ardından Mançulara karşı etnik ve kültürel temizlik başlatmıştır. Ancak kaçarak hayatını kurtarabilen Qing Şehzadesi Puyi Mançurya'da Japonya'nın desteğiyle Mançurya devletini kurmuş ve bu devlet 1945 yılında Sovyetler tarafından ele geçirilip Çin'e teslim edilmiştir. Akabinde Çin bu bölgeye yönelik asimile ve göç siyasetini uygulayarak nerdeyse Mançuların varlığına son vermiştir.

Şekil 1. Doğu Türkistan'ın Konumu ve Komşu Ülkeler (dunyabulteni.net 14.11.2022)

Mançuların devrilmesiyle birlikte Çinlilerin yaptığı gibi Moğol, Tibet ve Doğu Türkistan halkı da kendi vatan topraklarında bağımsız devletlerini kurma girişiminde bulunmuştur. Uygurlar, 1933 ve 1944 yıllarında iki defa bağımsızlıklarını ilan etmiş olsalar da her iki devlet uzun ömürlü olamamıştır. 1949 yılında, Çin Komünist Partisi (ÇKP) iç savaşı kazanarak yönetimi ele geçirmiştir. Ardından Sovyetler Birliği Doğu Türkistan Cumhuriyetine karşı ÇPK'yi desteklemiştir. Ancak bu duruma karşı direnen Ahmetcan Kasımî başta olmak üzere devletin ileri gelenleri, Sovyetler tarafınca suikastla yok edilmiştir. Sovyetler onların doğal bir kaza sonucu öldüğünü iddia etmişse de bu durum ikna edici olmamıştır. Çin bölgeyi Sovyetlerin desteğiyle işgal ettikten sonra Doğu Türkistan Cumhuriyetinin devlet kurumları feshedilmiş, ay yıldızlı gök bayrak ortadan kaldırılmış, millî ordu önce değiştirilmiş sonra yok edilmiştir (Tursun 3).

Çin'in Doğu Türkistan'daki Meşruiyet Sorunu

Doğu Türkistan üzerinde bu denli baskıcı ve insanlık dışı politikaların uygulanması, muazzam ekonomik güç, askerî ve polis kuvveti, ileri teknoloji ile milyonlarca insanı seferber ederek bu bölgeyi tam bir Çin eyaletine dönüştürmeye uğraşmanın temelinde basit bir politika değil, çok yönlü ve daha derin nedenler yatmaktadır. Bu sebeplerin başında bölgede Çin'in meşruiyetinin eksik olmasından duyulan derin korku ve gelecek endişeleri gelmektedir.

Siyasî Bakımdan Doğu Türkistan'ın Çin'den Farklılığı

Çin ve onun propaganda araçları Doğu Türkistan'ın kadim Çin toprakları olduğunu iddia edip bu yanlış bilgiyi dünyaya servis ederken kendi yönetiminin Doğu Türkistan'ı kendi sınırları içine dahil ettikten sonra bölgeye “yeni bölge, yeni sınır” anlamına gelen *Şinciang Özerk Bölgesi* dediğini unutmuş görünmektedir. Günümüzde dünya kamuoyu, genel olarak bilgisizce ya da tarihî gerçeği görmezden gelerek Çin'in bu propagandasına göre davranış sergilemeye devam etmiştir. Daha da vahim olanı, Türk ve İslam dünyasındaki pek çok yönetici ve aydınlar bile siyasî ya da şahsî çıkarları uğruna gerçeği görmezden gelerek, istemeden Çin lehine çaba göstermeye devam etmektedir.

“Çin gerçekten eskiden beri Doğu Türkistan'ın sahibi miydi, Doğu Türkistan Çinlilerin iddia ettikleri gibi hep Çin'e bağlı olarak yaşamış ve kendi bağımsız devletlerini kuramamış mıydı?” gibi soruları bilimsel bir şekilde ve gerçekleri gözeterik cevaplayabilmek için bölgenin tarihini ve Çin'le olan ilişkilerini derinlemesine incelemek gerekir.

Çin'in bu iddiasının doğru olması için öncelikle Çin'in geçmişten gelen kendine ait köklü bağımsız bir devletinin olması ve başka toplumları boyunduruk altında tutabilecek kudrete sahip olması gerekirdi. Çin ilk defa MÖ 221

yılında Hunların egemen olduğu Qin Devleti tarafından diğer savaşçı beylikleri yok ederek merkezi bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Bu devletin kuzey sınırları Çin Seddi'yle sınırlı kalmıştır.

Şekil 2. Çin'deki Savaşçı Beylikleri Yok Eterek ilk Merkezilemiş Yönetim Qin İmparatorluğu (M.Ö. 221-206- China Education Center, 2023).

Yukarıdaki haritada gösterildiği gibi Qin devletin en geniş sınırları bile bugünkü Çin'in doğusundaki çok az bir alanı içermektedir. Hatta yeni işgal edilen bölgelerin çoğunda farklı dil ve kültürlere sahip toplumlar olup bu bölgeleri kültürel açıdan Çin'e ait olarak değerlendirmek imkânsızdır. Ayrıca o dönemde Çinli diye bir millet daha oluşmamıştır. Sarı ırmağın kuzey bölgeleri o dönemde bile Hun ve başka Altay kavimlerinin yaşam alanındaydı.

Çin'de tarih tarihsel gerçeklerden çok onun siyasi çıkarlar için olan önemi daha fazla ilgi görmüştür. Çin'deki arşivler yönetim politikalarına aitti ve tarihi gerçeklerin korunması ya da doğruluğa pek ilgi gösterilmiyordu. İki bin yılı aşkın süredir Çin tarihi bir geleneği sürdürdü. O da kraliyet mahkemesinin onayladığı tarihler derlendikçe önceki hanedanın hayatta kalan kayıtlarını yok etmek (Nasser ve Wong Foreman 3).

Aynı geleneği sürdüren günümüzdeki Çin'de de yükselen Çin milliyetçiliğinin taleplerine göre tarihî yeniden yazma ve yeniden yorumlamak büyük bir ulusal eylem haline gelmiştir (Yu 4). Çinliler Doğu Türkistan üzerinde hak iddia edebilmek için siyasî çıkarlarına göre uydurma bir tarih yazma yoluna gitmiştir. Çinliler, Zhan Qian (ölümü-M.Ö.114) hakkında; kadim İpek Yolu'nun kurucusu ve batı bölgelerin fatihi gibi propagandalar yapmaktadır. Ancak, kadim ticaret yolunun ondan daha önceleri var olduğu ve pazar kültürünün Türklerin ecdatları tarafından çok eskiden geliştirildiğini göz ardı etmektedir. Ayrıca Çinliler, bir önceki iddialarıyla çelişkili bir şekilde onun misyonu o dönemde "batı bölgeleri ve Kuzey Çin dâhil olmak üzere devasa toprakları yönetiminde bulunduran ve Çin'in iç bölgelerine sürekli baskın yapan Hunlara karşı destek aramak" olduğunu da dile getirmektedir (The State Council Information Office of China 5). Aslında Zhang Qian, Çinlilerin Hunlara karşı sürekli mağlup oluşu sebebiyle bir nevi casusluk göreviyle gönderilmiştir. Fakat Zhang Qian, Hun halkı arasına fitne sokmak, onları birbirine düşürmek ve bazı devletleri Hun Hakanına karşı Çinlilerle iş birliği yapmaya

ikna etme görevini yerine getirememiştir. Çünkü Hunlar, Zhang Qian'ın art niyetini ve misyonunu önceden bildiğinden onu 10 yıl hapse atmıştır (Almas 74).

Şekil 3. Ming ve Qing Krallıkları'nın en Geniş Sınırları (asiapacificcurriculum.ca, 2023)

Yukarıdaki haritada gösterildiği gibi Çinlilerin kurduğu en son ve en güçlü krallık Ming Krallığı (1368-1644) olup, Moğolların hâkimiyetine isyan sonucu kurulmuş ve Mançular tarafından yok edilmiştir. Bu devlet en güçlü döneminde bile günümüz Çin siyasî sınırlarının çok az bir kısmına yani genel olarak Çin Seddi'nin doğusu ve güneyindeki bölgelere hükmedebilmiştir. Ming Krallığı'ndan farklı olarak Mançuların kurduğu Qing devleti, nüfuzunu Orta Asya ve Tibet'in derinliklerine kadar genişletmiş ve yalnızca Moğol İmparatorluğu'nun (1279-1368) rakip olabileceği düzeyde bir bölgesel kontrol elde etmiştir (Wang 177). Çin'in kuzey sınırları etnik Han olmayan (Altaylı) milletlerin kurduğu Yuan (1271-1368) ve Qing (1644-1912) hanedanları hariç Çin imparatorluğunun tarihi nerdeyse hiç değişmemiştir (Wang 294).

Çinliler, etnik, kültürel ve tarihsel olarak Çinlilerden farklı, Türkler gibi Altay milletlerinden olan Moğolların ve Mançuların tarihte topraklarında hak iddia etmektedir. Çinli komutan Liu, “Mançular Çin'in topraklarını üç kattan daha fazla genişletti” (Zhou 2023) diye bahsetmektedir. Oysa diğer imparatorluklar gibi Qing İmparatorluğu ayrı kimliklere sahip çok çeşitli halklara hükmeden bir sömürge imparatorluğuydu (Perdue 255). Çin de Doğu Türkistan, Moğol ve Tibetler gibi Mançuların birer sömürgesiydi.

20. yüzyıldan başlayarak Çin milliyetçileri, Hanlara ait olmayan tüm Qing topraklarında hak iddia etseler de 1912 yılından sonra formal ya da pratik olarak birer bağımsız devlet olmuşlardır (Millward 7).

Çinliler 12 Ekim 1949 yılında Uygur bölgesine barışçıl bir şekilde girdiğinden ve toplumun her kesimindeki yerel halk tarafından memnuniyetle karşılandığından (Si 2017) bahseder. Ancak, Doğu Türkistan halkı, Çin'in bölgeyi Sovyet desteğiyle işgal ettiğine inanırlar (Çakan 3). Çinlilerin iddiasının doğru olması için Doğu Türkistan liderlerinin suikasta maruz kalmadan Pekin'e giderek Çin'e biat etmesi sonucunda olabilirdi. Lakin Doğu Türkistan liderleri hürriyeti seçti. Bu yüzden Sovyetlerle Çinlilerin iş birliği sonucu öldürüldüğü ileri sürülür. Ayrıca, Çinliler Doğu Türkistan'ı ele geçirirken işgal

(占领/zhan ling) kelimesini kullanmıştır (Tursun 3). Bu da bölgenin Çinliler tarafınca işgal edildiği ve Çinlilerin söylemlerinin tersine bir meşruiyetinin olmadığını ispatlar.

Doğu Türkistan ve Çin'in Kültürel Farklılıkları

Tarihsel olarak Çinli diye adlandırılan etnik Hanlar aslında Sarı Nehir ve Yangze Nehri çevresindeki arazilerde yaşamıştır (Wang 286). Türklerle Çinliler arasındaki ilişkiler çok uzak geçmişe dayanmaktadır. Bu ilişkiler, iki farklı ırk, farklı medeniyet, kültür ve farklı tarihî geçmişe sahip olan topluluk arasında cereyan etmiştir.

Bu ticarî, sosyal, kültürel ve siyasî ilişkiler, iki topluluğun komşu olduğu dikkate alınırca gayet normaldir. Ancak siyasî bağımlılık normal ilişkilerden ayrıdır. Tarihte Çinlilerin Doğu Türkistan'ı yönetmesi söz konusu değildir. Aksine Çin, yönetimi ele geçiren Türk, Moğol ve Mançu kökenli hanedanlar eliyle Çin tarihinin uzun bir döneminde Altay milletlerinin boyunduruğu altında yaşamıştır (Asena 312).

Altay halkları sahip olduğu coğrafi konumu, askerî ve teknolojik üstünlükleriyle Çin tarihinin çoğunda Çinliler üzerinde hâkimiyet sağlamıştır. Uzun süren bu hâkimiyetler, sosyal, kültürel, coğrafi, ekonomik, bilimsel ve teknolojik yönlerden günümüz Çin'in oluşumunda önemli rol oynamıştır. Türklerin Çin kültürünü vücuda getirdiklerini söylemek yanlış olur. Fakat Türklerin ve kültürlerinin tesiri olmadan hiçbir zaman bir Çin kültürünün meydana gelebileceğini söylemek doğru olabilir (Eberhard 27). Hatta bugünkü Çin siyasî hayatı Altay kavimlerinden Mançuların mirası üzerine oturtulmuştur.

Çinlilerin kültürü, Fa Jia (法家) siyasî felsefesi ve Konfüçyüs geleneğine göre şekillenmiştir. Bu kültürün temelinde farklılığı tehdit olarak görmek, kendini başka kültürlerden ayrı tutmak, dış etkilerden korku duymak, tolerans eksikliği ve kapalılık derin kök salmıştır. Çinliler, Çin Seddi'ni inşa ederek kendilerini olası fiziki saldırılardan korumaya çalıştığı gibi zihin dünyalarında da bir Çin Seddi inşa etmiştir. Dış kültürlerle karşı aşırı hassas ve şüpheli yaklaşım sergilemeyi benimsemiştir. Yabancılara karşı mesafeli davranmak insanların kemiklerine işlemiştir (Asena 109). Çinlilerin binlerce yıllık hayat felsefesinin temelini oluşturan 36 stratejisi, “Tanrıyı kandırarak denizi geçmek” (瞒天过海) ve “uzaktakilerle arkadaş olarak, yakında olanı yok etmek” (远交近攻) (Ping zhi 5-104) şeklinde özetlenmiştir.

Türk töresi gereği Doğu Türkistan halkı, başka insanlara, farklı kültür ve farklı dillere saygı duymayı, çeşitliliği zenginlik olarak görmeyi, adalet ve insafla davranmayı insanlık anlayışının temeli edinmiştir. Türk halkının siyasî anlayışı ve yaşam felsefesini Kutadgu-Bilig'te hükümdarın “adaletli, yüce gönüllü, gözü tok, tabiatı dürüst, yumuşak huylu, söz ve hareketi doğru” (Yusuf Has Hacip 22) olması gerektiğini söylemiştir. Farabi (870-950) de halkın “erdemli olması ve yaşamın temeline güveni yerleştirmesi gerektiği, bir varlığın

diğerini kendinin zıddı sayarak yok etmeyi düşünmenin cahil ve ahlaksız kavimlerin işi” olduğunu ifade etmiştir (Farabi 114-115). Çinlilerin hayat felsefesi ve kültürü Doğu Türkistanlılarınkinden oldukça farklı ve çoğunlukla birbirinin zıddıdır. Bu sebepten hoş görülü bir Doğu Türkistanlının sinsiliği adet edinmiş bir Çinliyi anlayabilmesi ve ona karşı kendini koruyabilmesi güçtür. Türk kültürü şeffaflığı ve mertliği, Çin kültürü gizlilik ve sinsiliği esas aldığından Türklerin içinde olan Çinli güven içinde yaşayabilirken, Çinliyle yaşamak zorunda kalan bir Türkün kendini ve benliğini koruyabilmesi imkânsız gibidir. Çin, kültürünün doğası gereği onunla yaşayan ya da yaşamak zorunda kalan milletleri eritir ve yok eder. Geçmişteki Hun güney kabileleri, Tabğaçlar, Sarı Uygurlar, Yueler ve yakın zamandaki Mançuların kendi kültürlerini asimilasyonla ve baskı sonucu kaybetmesi bunun canlı örnekleridir.

Şekil 4. Doğu Türkistan'daki Şehir ve Bölge İsimleri (Kutluasya.com, 2020)

Kültür, milletin değerleridir ve bu değerler insan topluluklarını millet yapar. Bir milletin yaşadığı bölgedeki yer isimleri, şehir, kasabalardan dağ ve göllerin isimleri, kısaca isimlendirme bir kimlik ve aitlik taşır. Birçok bölgede olduğu gibi Çinlilerin yaşadığı bölgelerde isimler Çince'dir. Doğu Türkistan'da da yer isimlerinden kişi isimlerine kadar Türkçedir. Ancak bazı kişi isimleri yabancı kökenli (Muhammed yerine Memet vb.) olsa da kendi dilinin hususiyetlerine göre değiştirilerek kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmut'un "İl kalır, töre bırakılmaz/anlamı: ülke bırakılır, örf ve âdet bırakılmaz" (Kaşgarlı Mahmut 443) şeklinde dile getirdiği anlayış Türk töresinin asırlar içinde oluşturduğu yönetim tecrübesinin neticesidir. Bu anlayış gereği tarihsel süreçte yönetimler değişmiş, yazı ve dinî inanç değişmişse de millet olarak kültürel özellik ve değerler muhafaza edilmiştir.

Tablo 1. Doğu Türkistan'daki Yer İsimleri

Şehirler	Kaşgar	Aksu	Ürümçi	Turfan	Gulca
Dağlar	Tanrı Dağları	Altay Dağları	Altun Dağ	Kumul Dağları	Karakurum Dağları
Nehirler	Tarım Deryası	İli Deryası	Kızıl Derya	İrtiş Deryası	Hoten Deryası
Göller	Lop Nur Gölü	Bağraş Gölü	Sayram Gölü	Kanas Gölü	Ulungur Gölü
Bölgeler	Tarım Havzası	Hoten	Altay	İli	Kaşgar

Yukarıda bahsedildiği gibi Doğu Türkistan'daki yer isimleri tamamıyla Türkçedir. Binlerce yıllık tarihî geçmişe sahip kadim uygarlık merkezlerinden Kiroren, Mortum, İdi-Kut, Küsen, Niye, Beşbalık, Kaşgar vb. isimler bile günümüzde yaşayan Doğu Türkistanlıların diliyle aynıdır. Dünyanın en alçak gölü Aydın Gölü Turfan bölgesinde yer almaktadır ve onun adı da saf Türkçedir. Ayrıca, Ara Türk, Onsu, Yarkent, Manas, Kızıl Su, Barköl, Ak Erik, Ördekli, Güllük gibi ilçe ve kasaba isimlerinden yol ve geçit isimlerine kadar bölgenin toponimisi dikkate alındığında tamamının Türkçe olduğu görülür. Doğu Türkistan'daki sanatların her kolu ve meydana getirilen sanat eserleri, Çinlilerden farklı, kendine özgü ve millidir. Yapı bakımından birbirinden farklı iki dil vardır. Bu dilin yapısı ve mantığı ile meydana getirilen değerler de, bu değerlerle oluşturulan ürünler de farklıdır. Ayrıca burada dile bağlı olarak gelişen edebiyat ve edebî eserlerin dili, üslup ve metot açısından Çinlilerle değil, diğer Türk kavimleriyle benzerlik taşır. Doğu Türkistan'daki mimarî eserler ve tarım kültürü ile hayvancılık anlayışı da onları Çinlilerden farklı kılan ölçütlerdir.

Yer isimlerinden kişi isimlerine, dilden kültüre, inançtan hayat tarzına, geleneklerden örf ve adetlerine kadar bütün değerlerin Çinlilerden farklı olması ve hiçbir benzerliğin olmaması, bölgenin Çin'e ait olması bir yana bölgenin hiçbir zaman Çin etkisine maruz kalmadığının kanıtıdır. Oysa Çinliler ayak bastığı her yerde alışagelmış asimile yöntemini tarihin her döneminde uygulamıştır. Bunun tipik örnekleri Hunların önemli ata yurtlarından biri olan Ordus bölgesinin, Sarı Uygarların kadim yurdu Kan Su ve Kök Nur bölgelerinin tarihî süreçte tümüyle Çinleştirildiği, oradaki yer isimlerinin ve hatta kişi isimlerinin bile zorlu şekilde Çinleştirildiğidir. Ancak, son zamanlarda Çin işgaline maruz kalan Doğu Türkistanlılar aynı zamanda kültürel bir işgalle de karşı karşıyadır. Mevcut yönetimin baskısıyla, eğitim dilinin Çince olarak dayatılmasıyla dillerine Çince kelimeler karışmış, davranış ve bazı adetlerde Çin etkisi görülmeye başlamıştır.

Çin'in Doğu Türkistan'da Uyguladığı Asimilasyon Politikası

Çin kültürüne göre dünyadaki insanlar Çinli ve Çinli olmayan şeklinde iki sınıf olarak algılanır. Çinliler kendini uygar kabul ederek dünyanın merkezinde kabul eder. Çinlilerin (中国) merkezi devlet anlayışı ve dünya görüşü Çinlilerin kültürel üstünlüğü anlayışı üzerine oturmuştur (Wang 289). Çinli olmayanlar barbar olarak görülür ve onların görevinin merkezî devlete hizmet etmek olduğu düşüncesi hâkimdir. Çinliler dünyanın diğer bölgelerine hâkim

olmayı düşündüğü gibi Batı bölgeleri ele geçirmeyi hep hayal etmiştir. Ancak hiçbir Çin krallığı bu hayali gerçekleştirememiştir.

Son birkaç asırda Türkistan tarihinde yaşanan iç savaşlar, bozkırda yaşayanların kent kültürüne sahip Türkler üzerinden elde ettiği başarısı ve medeniyetin tahrip edilmesi, bilim ve teknolojik gelişmelerin engellenerek cehaleti benimsemeleri sonucu Türkistan halkı, komşuları üzerindeki bilimsel, teknolojik ve askeri üstünlüğünü kaybetmiştir. Ayrıca toplumsal dinamiklerle demografik ve ekonomik açıdan da büyük gerileme yaşamıştır.

Bazı aydınlar, durumun vahametinin farkında olup Türkistan halkının tek millet olarak bir araya gelmeleri, reform yaparak bilim ve teknolojik açıdan kendilerini geliştirmeleri, modern eğitim sistemi, modern ordu ve yönetim kurumlarının geliştirilmesi hakkında uyarılarda bulunmuş ve faaliyetler yapmıştır. İsmail Gaspıralı tek çıkış yolunun Türk birliğinin oluşturulmasından geçtiğini savunmuştur. “Dil’de, Fikirde, İşte Birlik” sloganıyla aydınlanma hareketini başlatmıştır (Yücebaş 400). Lakin hem Doğu Türkistan’da hem de Batı Türkistan’da millî bilincin arttırılması, halkın eğitilmesi vb. açılardan oldukça başarılı bazı hizmetler yapılmışsa da müstebit yönetim ve cahil toplum önderleri tarafından reformların başarıya ulaşması engellenmiştir. Rus ve Çin gibi emperyalist devletler de Türkistan’da halkın uyanmasını engellemek için elinden gelen her şeyi denemiştir.

Modernleşme düzeyi Batı Avrupa düzeyinde olmasa da Türkistan’a karşı ezici üstünlüğe sahip olan Ruslar Batı Türkistan’ı işgal etmiştir. 1949 yılında Sovyetlerin gücünü ve desteğini arkasına alan Çinliler Doğu Türkistan’ı işgal ederek binlerce yıllık hayalini gerçekleştirmiştir.

Çin felsefesine göre silahlı mücadele savaşın tamamı değildir. Çin siyasi düşüncesinde “benimle aynı ırktan olmayan, mutlaka art niyetlidir [非我族類, 其心必異] ve yok edilmelidir” (Tang ve Yu 2) anlayışı hâkimdir. İşgal sonrası Doğu Türkistan’da hayata geçirilen asimilasyon ve baskı siyasetinin temelinde bu düşünce yatmaktadır. Çin, bölgede güvenlik güçlerini artırmak, mevcut baskı politikasının devam ettirmek, halkın siyasi ve iktisadi yaşamını kontrol etmek için etnik gerginliği arttırmaya ihtiyaç duymuştur (Fuller ve Starr 55). Bu da işgal bölgelerinin tümüyle Çinlileştirilmesi, farklı kültür, inanç ve millî değerlerin tümüyle arındırılması için gerekli olmuştur.

2014 yılında Çin devlet başkanı Xi Jin Ping, Doğu Türkistan ziyaretinin hemen ardından “Komünist Partiye sadık tek Çin ulusu inşa etmek” sloganıyla geniş çaplı sert politikalara başvurmaya başlamıştır. Uygur ve diğer Türk etnik grupları ve Müslümanlara karşı çok sayıda tutuklanmalar, toplu gözetleme, zorlu çalıştırma kampları ve emekçi halkın Çin’in diğer bölgelerine transferleri başlamıştır (Buckley and Qin 2022). Birleşmiş Milletler Ağustos 2022’de, Çin’in Uygurlara yönelik politikasını keyfi tutuklama, yaşam haklarından mahrum bırakmak, işkence, köleleştirme, ırk ayrımcılık ve keyfi gözaltına

alma gibi uluslararası suçların işlenmesini “insanlığa karşı cinayet” olarak belirtmiştir (United Nations 5). Ayrıca, Amerika ve Kanada başta olmak üzere pek çok devlet Çin’in bu uygulamalarını “soykırım” olarak kabul etmiştir.

Çin devlet başkanı Xi, 26 Ağustos 2023’te, Güney Afrika’daki BRICS ülkeleri toplantısından sonra acil bir Doğu Türkistan gezisi yaptı. Oysa bir yıl önce bu bölgeye, soykırım politikasını hayata geçirdikten sonraki bir ziyaret gerçekleştirmişti. Xi Xin Jiang’ın (Doğu Türkistan) Çin için stratejik önemine ciddiyetle bakmayı, hizmetin amacına sıkı sarılmaya ve bütünleştirmek ile istikrarı korumak için kültürle beslemeyi (Xin Hua She 2023) önermiştir. Kültürle beslemekten amaç, bölgedeki Türk ve İslam değerlerin yerine Çin kültürünün aşılmasıdır.

Çin, Asya-Pasifikte Amerika ve onun müttefikleriyle çetin bir rekabete girişmiş ve sürekli Tayvan’a tehdit savururken aslında stratejik olarak doğu bölgesinden daha çok batı istikametine önem vermiş gibidir. Çin stratejistleri, bu konuda “Tayvan anakara ile aynı ırktan ve kültürdendir. Bir şeyler ters gitse bile gelecekte geri geleceklerdir. Ama Xin Jiang (Doğu Türkistan) ve Tibet çok farklı etnik gruptan oluşuyor, bir kez kaybedersek tekrar geri alma ihtimaliniz çok azdır” (Zhou 2010) diye düşünmektedir.

Orta Asya liderleri daha bunun farkına varmamışsa da Çin’in büyük stratejisi için Orta Asya (+Doğu Türkistan) birbiriyle yakından ilgilidir. Tayvan konusunda yaşanacak bir savaş Pekin için ciddi bir ekonomik sıkıntıya neden olacak, ülkenin enerji ve önemli tedarik zincirlerini açık tutması için Orta Asya’ya yönelmesi gerekecektir (Yau 2022).

Tarih hafızası zayıf ve kısa vadeli güncel politikalara önem veren Türk topluluklarından farklı olarak Çin’in ileri gelenleri derin tarih bilgisine sahip ve uzun vadeli stratejiler geliştirmede uzadırlar. Çin’in Doğu Türkistan’da tüm güvenlik kuvvetleri ve imkânlarını kullanarak hızlı asimile ve soykırım politikası uygulamasının temelinde bazı dış etkenler de bulunmaktadır. O da bağımsız Türk cumhuriyetlerinde güçlenmekte olan millî bilinç ve bu ülkelerin Türkiye’yle kültürel iş birliklerinin artmasından duyduğu endişeleridir. Çinli general bu bölgede, en büyük rakibinin Amerika ya da Rusya değil, tarihi düşmanları Türkler olduğunu dile getirmekle birlikte bölgenin Çin açısından önemini,

Çin’in yükselişi kuzeybatı bölgesini yutmadan olmaz; Çin’in yükselişinin tek yolu batı bölgesi gibi görünüyor; Geleneksel olarak, insanlar Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan Türkmenistan, Tacikistan’dan oluşan beş ülkeye ve Xinjiang’a (Doğu Türkistan) toplu olarak Orta Asya adı vermektedir. Bu, Tanrı’nın bugün Çinli insanlara bahsettiği en zengin pastadır (Zhou 2010) cümleleriyle ifade etmektedir.

Çin, Doğu Türkistan'ı etkisizleştirerek bu bölgeyi sıçrama tahtası yapıp Orta Asya'ya yayılma politikasına hız vermek niyetindedir. Uygurlarla beraber, Kazak, Kırgız, Özbek gibi diğer Türk topluluklarına karşı da asimile ve soykırım politikasını hızlandırmıştır. Ancak Çin, bölge halkını asimile etmek, özellikle Uygurları Çin kültüründe eritmek konusunda zorluklar yaşamıştır. Her şeye rağmen Uygurlar, köklü bir medeniyete sahip olduğu, kültürel ve millî değerlerine fazlasıyla bağlı oldukları için Çin kültürel emperyalizmine karşı direnebilmişlerdir.

Uygurların övünç kaynaklarının başında onların zengin ve köklü dili gelmektedir. Dil bir milletin varlığında ve varlığını devam ettirmede hayatî önem taşır. Kaşgarlı Mahmut (2018) (Türklerin) ülkelerini inceledim, ben onların dilde en doğruyu bilen, anlatımda en açık, akılca en yetkin, atışta en usta, soyca en köklülerindenim, (Türk lehçelerinden) en doğru ve güzeli Hakaniye (Karahanlı) ve onlarla münasebette olanların dilidir.” demiştir. Kuropatkin (1882), “Kaşgariye dili her yönüyle Türkçedir, bu devletteki herkes tek ve aynı lehçede konuşur demiştir. Nuşrivan, “Doğu Türkistan halkına teşekkür etmem lazım. Onlar kendi dili, örf ve adetlerini sever ve bundan gurur duyar. Onlar taklitçi değildir ve bu yüzden onların Türk dili ve Türk örf-adetleri oldukça iyi bir şekilde korunmuş” tespitini yapar (8).

Gazneliler ve Selçuklular yazışmalarda Arapça ve Farsçayı kullanırken Uygurlar onlardan farklı bir şekilde resmî yazı ve iletişim dili olarak kendi dillerini kullanmıştır. Cengiz Han Uygur yazı sistemini benimsemiş, tüm Moğol İmparatorluğu yönetiminde Uygurlar, danışmanlık ve eğitimde kritik rol üstlenmiştir (Brose 405-406). Tata Tunga, Moğollara Uygur dili ve örf adetlerini öğreterek onların Türkleşmelerinin hızlanmasını sağlamıştır.

Bir milletin asimile olması için iki temel yöntem vardır. Biri, kendini diğer milletten kültür ve uygarlık açısından aşağı görüp onu kendinden üstün olarak kabul etmek, diğeri sömürge bir milletin güç kullanarak onu asimile etmesidir. İkinci durumda millet kendi uygarlığından gurur duyar, kendi medeniyetini diğerinden üstün görür ve onu sürdürmede kararlıdır. Bu durumda böyle bir milletin diğer milletin kültürüne kendi isteğiyle asimile olması mümkün değildir. Ancak Çin'in Uygurlara yapmakta olduğu gibi zorlu kuvvet kullanılarak asimile gerçekleştirilebilir.

İşgal sonrası Doğu Türkistan'da Türk toplumunu parçalamak için Türk ismi yasaklanmıştır. Onun yerine Uygur, Kırgız, Kazak, Tatar gibi alt kimlikler zorla dayatılmıştır (R. Kasım 105). Çin bölgeyi Çinlileştirmek ve köklerinden uzaklaştırmak için maddî kaynaklarından mahrum bırakmak, kendi aralarındaki ve uluslararası ilişkileri kesmek gibi tehdit yöntemlerini kullanmaktadır. Köklerinden uzaklaştırmaktan amaç; sahip olduğu tarih, millî değerler, inanç ve dilinden uzaklaştırmaktır. Çin, Uygurca ve başka Türk dillerini

yasaklamakta onun yerine Çinceyi yerleştirmeye çalışmaktadır. Yer isimlerinden kişi isimlerine kadar Türkçe isimler yerine Çince olarak isimlendirmektedir.

Tablo 2. Doğu Türkistan'daki Yer ve Kişi İsimlerinin Çinileştirilmesi

Uygurca	Şarki Türkistan	Tengri Tağ	Kumul	Buğda Kölü	Mehmet	Elanur
Çince	Xin Jiang	Tian Shan	Hami	Tian Chi	Maimaiti	Yilinure

Dilin Çinileştirilmesiyle birlikte Çin yönetimi dinin de Çinileştirilmesini hedeflemiştir. Bölge halkının çoğunun bin yıldan fazla zamandır benimsediği İslam dinini yasaklamıştır. Onun yerine Konfüçyüs öğretileri ve Çin gelenekleri öğretilmeye başlanmıştır. Ayrıca, bölgedeki Uygur ve başka Türk topluluklarına özgü binlerce yıllık geçmişi olan sanat, mimarî eserler, tarihî yerler, mezarlar, bahçe kültürü, evlerin millî özellikleri vb. yok edilerek Çin'in özelliklerini taşıyan yaşam koşulları zorla benimsetilmeye çalışılmaktadır.

Çin, daha da ileriye gidip bölge halkının elindeki servetlere ve değerli topraklara el koyarak bunları Han (asıl Çinli) göçmenlerine paylaşmaktadır. Bölge halkını fakirleştirerek maddî açıdan da onlara bağımlı olmasını amaçlamıştır. Uygur ve başka Türk Müslümanlar Çin yönetimince “artı işgücü” terimiyle zorla çalıştırmaya tabi tutulmaktadır. Onlar düşük maliyetli ya da ücretsiz emekle çalışıyor (Human Rights Watch 34). Yetişkinlerin birçoğunu toplama kampları ve zorlu çalıştırma kamplarına sevk ederek hem kültürel ve etnik soykırım yapmayı hem de onlardan maddî çıkar elde etmeyi amaçlamıştır. Çocuklar küçük yaşlarda ailelerinden zorla uzaklaştırılarak kendi atalarının kültüründen uzak Çin kültürüne bağlı olarak yetiştirilmektedir. Çin hükümeti, ülkedeki Han çoğunluğun daha fazla çocuk sahibi olmaya teşvik ederken, nüfusunu kısıtlamaya yönelik kapsamlı bir kampanyanın parçası olarak Uygurlar ve diğer Müslüman azınlıklar arasındaki doğum oranlarını düşürmek için acımasız önlemler almaktadır. Bu, bazı uzmanlara göre Xinjiang'da (Doğu Türkistan) “demografik soykırım” yapıldığını gösteriyor (The Associated Press 2020).

Tüm bu uygulamalardan amaç, farklılığı tehdit olarak gören Çinlilerin, eskiden beri kullandığı yabancıları yok etme, tehdidi ortadan kaldırma ve onların topraklarını gerçek bir Çin toprağı yapma politikasının devamıdır. Eskiden Hunlar, Tabğaçlar, Gök Türkler, Sarı Uygurlar, Yueler, Mançular, Moğollar vb. sayısız Çinli olmayan kavimler üzerinde kullandığı asimile politikalarının benzerlerini günümüzde Uygur ve başka Çinli olmayan milletler üzerinde uygulanmaktadır. Bu durum, yönetimler ve çağlar değişse de Çin yönetiminin farklılığı tehdit olarak gören asimile zihniyetinin hiç değişmeden devam ettiğini göstermektedir.

Sonuç

Doğu Türkistan, Türk tarihi ve medeniyetinde önemli konuma sahiptir. Bölgede kurulmuş büyük devletler ve burada ortaya çıkan gelişmeler geniş

Avrasya bölgesine derin iz bırakmıştır. Türkler ve başka Altay milletleri binlerce yıl kendi çağdaşlarına göre askeri, siyasî vb. açılardan avantajlarını sağlamıştır. Ancak Sanayi Devrimi'yle dünyada pek çok şeyin değiştiği gibi Altay halklarının da kaderi değişmiştir. Tatarlar, Babürler, Osmanlılar, Mançular ve Türkistanlılar gibi dünyanın çok geniş bölgelerine hükmeden Altay halkları, çağa ayak uyduramadıkları için sanayileşmiş Batı devletleri tarafından yenilgiye maruz kalmış ve dünya hükümlerine sona ermiştir. Bununla beraber bu halkların birçoğu devletleriyle beraber hürriyetleri ve millî varlıklarından da mahrum bırakılmıştır. Çin bu süreci iyi değerlendirerek Sovyetlerin de yardımıyla Doğu Türkistan, Güney Moğolistan ve Mançurya gibi geniş bölgeleri ele geçirmeyi başarmıştır. Ardından Amerika ve başka gelişmiş ülkelerin yardımıyla sanayileşmeyi ve modernleşmeyi başararak günümüzde dünyanın süper gücü olarak ortaya çıkmıştır.

Doğu Türkistan 1949 yılında Çin tarafından işgal edildikten sonra, bölgeye yönelik uygulanan politikalar vazgeçilmeden günümüze kadar sürmüştür. Çin'in bölgedeki uygulamalarına ve halkın yaşadığı insanlık dışı muameleleri sadece insan hakları olarak değerlendirmek konuyu çok basitleştirmiş ve sıradanlaştırmış olur. Burada cereyan eden olaylar insan hakları ihlallerinden daha fazlasıdır.

Öncelikle Çin Doğu Türkistan işgalini ebedileştirmek için bölgenin çok eskiden beri Çin toprağı olduğu yalanına sarılmıştır. Ancak gerçekler dikkate alındığında bölgeye yönelik meşruiyet sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Çünkü bölge coğrafî, tarihî, kültürel, ırkî, siyasî vb. yönleriyle Çinlilerden farklıdır. Çin, bölgede Çinlilerden ve Çin kültüründen farklı bambaşka bir medeniyetle karşı karşıyadır. Çin her ne kadar Doğu Türkistan'ın eskiden Çin'in bir parçası olduğu propagandalarını yapsa da bölgede yapılan arkeolojik kazılar başta olmak üzere, bölgenin dağları, nehirleri, insanları, tarihî geçmişi, kültüründen diline kadar her şey Çinlilerin bu iddiasını yalanlamaktadır. Bu sebepten Çin eskiden beri uygulayagelmiş ve zihniyetine derin kök salmış olan asimile ve etnik temizleme politikasını hayata geçirerek bölgeyi yeniden tasarlama başlamıştır.

Doğu Türkistan tarihinin Çin'in siyasî çıkarlarına göre yeniden yazılması, kadim eserler ve tarihî yerlerin yok edilmesi Çin'in amacıdır. Çin yönetimi, Türk kimliğinin yasaklanması, Türk halklarının dilinin ve kültürünün yasaklanması, yer isimlerinden kişi isimlerine kadar bütün isimlerin Çinlileştirilmesi, İslam'ın yok edilmesi adına bölge halkının dinî inançlarından uzaklaştırılması vb. benzeri yöntemleri hayata geçirip Türk ve İslam kimliği ve değerleriyle ilgili ne varsa hepsinin arındırılmak istemektedir. Bu yapılanlarla, Çin dili, kültürü ve değerlerinin halka zorla benimsetilerek bölgenin gerçek bir Çin eyaleti olması amaçlanmıştır. Ayrıca, kendi kültürlerini korumakta kararlı oldukları için namuslu, millet sever aydın insanların toplama kampları, zorla çalıştırma merkezleri ve hapishanelerde telef edilmesi ve etkisizleştirilmesini amaçlayan siyaseti de hayata geçirmiştir.

Yönetim tarafından bölgede kültür ve değerlerin Çinileştirilmesi de yeterli görülmemiştir. Çünkü bölgedeki Türk halkları sima olarak Çinlilerden oldukça farklıdır. Doğu Türkistan halkından boşaltılan arazilere milyonlarca Han kökenli göçmenleri yerleştirip bölge halkını Çinlilerle evlenmeye zorlayarak hem bölgenin Çinileştirilmesi hem de soyun Çinlilere karışarak millî değerleriyle beraber fiziki özelliklerinin de ortadan kaldırılması istenmiştir.

KAYNAKLAR

- Aikerem, Mamutjiang. *20. Yüzyıl Uygur Edebiyatı'nın Önemli Temsilcilerinin Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği*. 2020. Karabük Ü, Yüksek lisans tezi.
- Almas, Turgun. *Hunların Qisqiche Tarihi*. Keşker Uygur Neşriyatı, 1986.
- Almas, Turgun. *Uygurlar*. Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 1989.
- Asena, G. Ahmetcan. *İpek Yolu-1: Çin-Doğu Türkistan*. Pan Yayıncılık, 2009.
- Aslan, Mustafa. *Doğu Türkistan Bağımsızlık Mücadelesi: Çin Türkistan Avazı Dergisi Hakkında Bir Değerlendirme*. Iksad Yayınları, 2021.
- Bakır, Abdullah. "Doğu Türkistan Tarihinin Türk Kültür Tarihi Açısından Önemi". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. 8, no. 1, 2008, ss. 35-39.
- Brose, Michael. "Uyghur Technologists of Writing and Literacy in Mongol China". *T'oung Pao*, c. 4, no. 5, 2005, ss. 396-435.
- Buckley, Chriss, and Amy Qin. "China's Leader Visits Xinjiang for the First Time Since Imposing Crackdown". July 15, 2022. Erişim: <https://www.nytimes.com/2022/07/15/world/asia/china-xi-xinjiang.html>
- Çakan, Varis. "Tarihte ve Bugün Doğu Türkistan Meselesi". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 7 (Özel Sayı-1), 2023, ss. 1-6.
- Eberhard, Weber. "Eski Çin Kültürü ve Türkler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 1, no. 4, 1943, ss. 19-29.
- Ekiz, Mehmet. "Divanu Lügati't-Türk'te Yer Alan Mimarî Terimler Üzerine". *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 7, no. 4, 2012, ss. 1681-1690.
- Farabi, Ebu Nasır. *Peziletlik Sheher Ahalisi*. Xinjiang Halk Sehiye Neshriyatı, 2006.
- Fuller, Graham, ve Frederic Starr. *The Xinjiang Problem*. The Johns Hopkins University Press, 2003.
- Hayit, Baymirza. *Türkistan Rusya ile Çin'in Arasında*. Otağ, 1975.
- Hong, Wu. *Turks and Turkestan*. Northwest Ethnic Minorities Research Center, 2003.
- Human Rights Watch. *Break Their Lineage, Break Their Roots: Chinese Government Crimes against Humanity Targeting Uyghurs and Other Turkic Muslims*. Human Rights Watch, 2021.
- Kasım, Mehmetali. "Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi ve Düşüşü Üzerine". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, c. 48, no. Winter-2020, ss. 132-152.

- Kasım, Remziye. “Uygur Türklerinin Çin Baskısına Karşı Var Olma Mücadelesi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, c.2023, no. 21, 2023, ss. 98-106.
- Kasım, Mehmetali. “Chinese Oppressive Policies Towards the Muslims in East Turkistan”. *Journal of Muslim Minority Affairs*, c. 41, no. 1, 2021, ss. 62–77.
- Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lügati't-Türk*. Türk Dil Kurumu, 2018.
- Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Çeviren Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.
- Kılıç, Ebru. “Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansımaları”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, c. 11, no. 35, 2023, ss. 661 - 677.
- Kuropatkin, Aleksey Nikolayeviç. *Kashgaria: Historical And Geographical Sketch Of The Country; Its Military Strength, Industries And Trade*. Thackeb, Spink Awd C. Calcutta, 1882.
- MacKenzie, David. “Turkestan’s Significance to Russia (1850-1917)”. *The Russian Review*, c. 33, no. 2, 1974, ss. 167-188.
- Millward, James. “Sinicisation, the Tribute System and Dynasties: Three Concepts to Justify Colonialism and Attack non-Sinitic Diversity in the People’s Republic of China”. *IAI PAPERS*, c. 23, non, 17, 2023, ss. 1-18.
- Muhammed Emin, Abdushukur. *Qedimki Merkezi Asya*. Şincang Helik Neşriyatı, 2002.
- Nasser, Yasser Ali, and Matthew Wong Foreman. *The Chinese Archive: A Pocket Manual*. CLIR Publication, 2023.
- Nur Hacı, Hacı. *Qedimki Uygurlar ve Qarahaniylar*. Şincang Helik Neşriyatı, 2001.
- Nushervan, Yaoşef. *Altı Sheher Mektupları*. Milletler Neşriyatı, 2013.
- Öger, Adem. “Türk Kültür Tarihinde Alp Er Tonga ve Uygur Türkleri Arasında Onunla İlgili Anlatmalar”. *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 3, no. 7, 2008, 508-523.
- Perdue, Peter C. “Comparing Empires: Manchu Colonialism”, *The International History Review*, c.20, no. 2, 1998, ss. 255-262.
- Ping zhi, Huang. *San Shi Liu Ji/三十六计、新疆青少年出版社/Şincang Yaşlar Ösmürler Neşriyatı*, 1999.
- Sayrami, Muhammad. *Tarihi Hemidi*. Milletler Neşriyatı, 1986.
- Si, Li. “历史上的今天：新疆和平解放/ Li shi shangde jintian: Xinjiang Heping Jiefang”. Sep 25, 2017. Erişim: <http://jinsui.org/news/mtbd/2017/0925/10893.html>
- Starr, Frederic. *Lost Enlightenment*. Princeton University Press, 2013.
- Tang, Yan., and Yu, Zhiping. “Towards Others: Confucian Shu’s (Due Consideration) Three Types of Gongfu (Practice)”. *Religions*, 14 (824), 2023, 1-14.
- The Associated Press. “China cuts Uighur births with IUDs, abortion, sterilization”. June 29, 2020. Erişim: <https://apnews.com/article/ap-top-news-international-news-weekend-reads-china-health-269b3de1af34e17c1941a514f78d764c>

- The State Council Information Office of China. *Historical Matters Concerning Xinjiang*. Foreign Languages Press Co. Ltd., 2019.
- Tursun, Nebican. *Ahmetcan Kasımı: Şerki Türkistan Uygur İlinin Besivelingan Zemin yaki Emeslikige Qetişlik Mesle*. Uygur Araştırma Enstitüsü, 2021.
- U.S. Department of State. “The Chinese Revolution of 1911”. December 10, 2023. Erişim: <https://history.state.gov/milestones/1899-1913/chinese-rev>
- United Nations. *OHCHR Assessment of human rights concerns in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, People’s Republic of China*. United Nations Human Rights, 2022.
- Wang, Qe. “History, Space, and Ethnicity: The Chinese Worldview”. *Journal of World History*, c. 10, no. 2, 1999, ss. 285-305.
- Wang, Yuhua. *The Rise and Fall of Imperial China: The Social Origins of State Development*. Princeton University Press, 2022.
- Xin Hua She. “Xi Jin Ping Zai Tingqu Xin Jiang Weiwuer Zizhiqu Dangwei he Zhengfu”. August 26, 2023. Erişim: https://www.gov.cn/yaowen/liebiao/202308/content_6900328.htm. 2023-08-26
- Yau, Niva. “Central Asia and China’s Xinjiang Dilemma”. September 20, 2022. Erişim: <https://www.fpri.org/article/2022/09/central-asia-and-chinas-taiwan-dilemma/>
- Yu, Mao Chun. *China’s State Control Mechanisms and Methods Chinese Nationalism*. United States Naval Academy, 2005.
- Yusuf Has Hacıp. *Kutadgu Bilig*. Şincang Üniversitesi Neşriyatı, 2000.
- Yücebaş, Ferit. “İsmail Gaspıralı’nın Türk-İslâm Birliğine Yönelik Faaliyetleri”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, c. 124, no. 245, 2020, ss. 395-404.
- Yücel, Fatih. “Kadim Turan Ekonomisinin Kodları: İlkçağlarda Doğu Turan Ekonomisinin Yükselişi”. *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu. Niğde. C. 4*, 2017, ss. 287-302.
- Zhong Hua Wen Shi Wang. “Qian Long De iyi WuGong Zhongjie Dui Jungaer de Zhengzhi Tongyi”. April 25, 2011. Erişim: <http://www.historychina.net/bjnz/362504.shtml>
- Zhou, Liu Ya. « Xi Bu Lun ». August 9, 2010. Erişim: <https://www.rfi.fr/cn>
- Zhou, Liu Ya. Jia Shen Zaiji. Mart 28, 2023. Erişim: <https://yibaochina.com/?p=249661>

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %50, İkinci Yazar %50.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.